

BEDENİN SOSYOLOJİSİ

Gündelik hayatın cisimleşme deneyimleri,
tıbbileştirme ve dijital gözetim

Yayına Hazırlayanlar

GÖNÜL DEMEZ

MERAL TİMURTURKAN

CİHAN ERTAN

Bağlam Yayınları 474
İnceleme-Araştırma 313
ISBN 978-605-9911-68-9

Bedenin Sosyolojisi
Gündelik Hayatın Cisimleşme Deneyimleri, Tıbbileştirme ve Dijital Gözetim
Yayına Hazırlayanlar: Gönül Demez - Meral Timurturkan - Cihan Ertan

© Bağlam Yayıncılık
© Gönül Demez

Birinci Basım: Ekim 2020
Kitap Tasarımı: Canan Suner
Baskı: Umut Kağıtçılık Sanayi Ticaret Ltd. Şti.
Fatih Cad. Yüksek Sok. No: 11/1 Başakhan Merter/İstanbul

Yayınevi Sertifika Numarası: 44685
Matbaa Sertifika Numarası: 45162

BAĞLAM YAYINCILIK Hobyar Mah. Narlıbahçe Sok. No: 9/3 Cağaloğlu/İstanbul
Tel: (0212) 513 59 68 / 244 41 60 Tel-Faks: (0212) 243 17 27
Web: www.baglam.com e-mail: baglam@baglam.com

İÇİNDEKİLER

Beden Sosyolojisine Dair...	
<i>Gönül DEMEZ</i>	7
Gözetim, Beden ve Gündelik Hayat: Bir Cezalandırma Yöntemi Olarak Elektronik İzleme	
<i>Gönül DEMEZ - Meral TİMURTURKAN - Bahar ÖZKAN</i>	
<i>Tuğçe TUNCA</i>	13
Çin’de Çevrimiçi Yönetim ve Mobil Platformlar Üzerinden Kurulan Bioiktidar	
<i>Sevda ÜNAL - Mutlu BİNARK</i>	33
Toplumsal Eşikteki Mekânlarda Cezanın Deneyimlenme Sürecinin Beden Üzerinden Görünümü	
<i>Tuğçe TUNCA</i>	54
Duyguların Tıbbileştirilmesi	
<i>İnci USER</i>	74
Bedenin Tamiri	
<i>Mehmet Cem KAMÖZÜT</i>	103
Şekil Bozukluğundan Yüz Nakline: Kimlik İçgörülerini	
<i>David Le BRETON</i>	116
“Salgın” ve Metaforlarının Ürettiği Beden Politikaları ve Yeni Toplumsallıklar	
<i>Meral TİMURTURKAN</i>	135
Beden, Pratik ve Anlam: Bir Cisimleşme Deneyimi Olarak Yoganın Toplumsal ve Bireysel Görünümleri	
<i>Cihan ERTAN</i>	154
Okul ve Asi Bedenler: Bir Yönetme Sanatı Olarak Tıbbileştirmenin Pratik İnşası	
<i>Metin CEVİZCİ</i>	176
Bedenin Eğitimi: Bedensel Sermaye ve Toplumsal Eşitsizliklerin Üretilmesi	
<i>Chris SHILLING</i>	198

Rosi Braidotti'nin Düşüncesinde Beden Farklarının Açtığı Yaralar ve Yaşamların Birbirine Kavuşması Arzusu <i>Nihan BOZOK</i>	221
Bedenin Eril Tarihi <i>Kadir BERK</i>	239
Kimliğin Cisimleşme Mekânı Olarak Beden ve Spor Tartışmaları: Bourdieu'cu Bir Okuma <i>Cihan AKKAYA</i>	263
Gıda, Beslenme, Yemek ve Beden Sosyolojisinin Kesişiminde Bazı Notlar <i>Erhan AKARÇAY</i>	281
Sanatta Bedenin Görünümü: Shirin Neshat ve İpek Duben Örneği <i>Ebru Nalan SÜLÜN</i>	295
Yazarlar Hakkında	309
Dizin.....	315

BEDEN SOSYOLOJİSİNE DAİR...

Gönül DEMEZ

Beden sosyolojisini odağa alarak bir yayın yapma fikri, yani bu kitabın oluşma düşüncesi 2020 yılının başlarında konuya ilgi duyan bir meslektaşım-la “beden”e dair sohbetimizin ardından ortaya çıktı. Takip eden süreçte çeşitli vesilelerle konuyu gündeme getirdiğimde, yüreklendirici bir ilgiyle karşılaştım. Son derece yaratıcı ve yeni tartışma alanlarının ipuçları ve konuya dair söyleyecek sözü olanların çeşitliliği ve ilgisi kitap fikrini somutlaştırmayı gerekli kıldı. Beden sosyolojisi gerek lisansta gerekse lisansüstü düzeyde öğrenciler arasında da hayli ilgi çekmekteydi.

Ancak konunun teorik çerçevesi oldukça çarpıcı olmakla birlikte, nihayetinde bir seviyede tıkanıp kalyordu. Kuramsal düzeydeki tartışmalar sosyal bilimler literatüründe önemli bir yer edinmekle birlikte; çalışmalar aktarımcı tekrarın ötesine geçmekte zorlanıyordu. Değişen ve dönüşen toplumsal yapı, teknolojik ilerlemeler, yapay zekâ ve robotik teknolojideki baş döndürücü gelişmeler birey ve topluma dair algıyı ve bu iki ögenin karşılıklı konumlanışını etkilemekteydi. Geline nokta, özellikle ağ toplumu ve sosyal medyanın toplumsal yapıyı çok boyutlu dönüştürme ve kontrol etme potansiyeli karşısında, alan bilgisinden hareketle güncel durumu tartışmak sosyal bilimciler açısından kaçınılmaz olmuştur. Beden ise bu süreçte tüm bu değişme ve gelişmelerden etkilenen merkezi bir konumdadır. Dolayısıyla çok önemli olan literatür alanındaki bilgi birikimini, güncel ve toplumların kendine özgü mevcut yapılarında değişen, dönüşen yönleriyle ele almak, tartışmak ve uygulamalı çalışmalarla, toplumsalın engebeli yollarında düşe kalka, etkileyerek, etkilenerek, ilerlemek sosyal bilimci için zorunluluğa dönüşmüştür.

Beden sosyolojisindeki tartışmalar, aydın tanımını da dönüştürmektedir. Aydınlatan ve aydınlanan kavramları da ters yüz edilmektedir. Aydın; artık kitlelere bilinç taşıyan, aydınlatan konumundan sıyrılmış; kültürün ve tarihin üretildiği somut mekânlara, alanlara inmiş, sürece dahil olmuş, süreçten ve araştırma nesnesinden, deneyiminden etkilenen, öğrenen, değişen ve dönüşen biçimde yeniden konumlanmıştır. Dolayısıyla araştırma ve üretim süreci karşılıklı etkilenmeyi içeren; söz konusu toplumun bir parçası olan sosyal bilimciyi de, birey – toplum etkileşiminde kendi üzerinden düşünmeye iten; bireyden topluma, toplumdaki bireye doğru ilerleyen tartışmaların içine taşınmıştır.

Bu süreçte gündelik hayatın rutinleri, mekânlar, kültürel üretimler, ritüel ve karşılaşmalar kültürün somutlaştığı ve toplumsalın cisimleştiği alanlar olarak karşımızda durmaktadır. Semboller ve dil üzerinden işleyen bu süreçlerin somutlaştığı zemin ise “beden”dir. Dolayısıyla disiplinlerin kesişme alanlarına giren “beden” felsefe, ilahiyat, hukuk, tıp ve psikoloji, psikiyatri, antropoloji gibi insana ve kültüre dair alanların tartışmalarının odağındadır. Sanattan edebiyata, sağlıktan beslenmeye, toplumsal yeniden üretime, spora, eğitime, estetik cerrahiden engelliliğe, doğumdan ölüme, suçtan cezaya, sosyal damgalanmadan dışlanmaya ve sosyal bütünleşmeye değin tüm süreçler ve ikilemlere dair bütün gelişmeler bedeninin konumu anlaşılmadan tartışılmaz durumdadır. Güzel, çirkin, temiz, kirli, ruh, akıl, duygu, eril, dişil, gelenek, ilerleme kavramları da gerek popüler tartışmalarda, gerekse bilimsel söylemlerinde bedeni merkeze almak durumundadır.

Bu çerçevede toplumun ve kültürün üretim alanının sıradan gündelik hayat dinamikleri olduğu bilgisinden hareketle, hayatta kalma mücadelesi veren bireyin sıradan yapıp etmeleri, anlamlandırma süreçleri, kısacası yaşam alanları tüm gerçekliğiyle ideolojinin somutlaştığı, görünürleştiği ve cisimleştiği mekânlar olarak sosyal bilimcilerin ilgisini cezbetmektedir. Dolayısıyla bireysel ve toplumsal anlamda sınıf ve iktidar ilişkilerinin de mikro düzeyde somutlaştığı mekân yine bireyin bedenidir. Gündelik hayatın gerçekleştiği ve anlam bulduğu zemin bireyin giyim, kuşam, beslenme, selamlaşma, anlamlandırma gibi günlük rutinlerinin somutlaştığı bedenidir. Bu nedenle herhangi bir toplumu ve dönemi anlammanın yolu bedeni anlamaktan, bedene yüklenen anlamları kavramaktan geçer.

Beden sosyal teorinin dolayısıyla da sosyolojinin merkezinde yer alır. Ancak sosyolojinin bir alt alanı olarak üzerinde çalışılması görece olarak yenidir. “Beden”i sosyolojinin bir alt çalışma alanı olarak düşündüğümüzde bu bilgi doğrudur; adının konması ve araştırma alanı olarak tanımlanması açısından uzun bir geçmişe sahip değildir. Ancak araştırma konularının toplumsal yapılardan ve diğer gelişmelerden etkilenerek oluştuğu düşünüldüğünde, bedeninin ayrı bir çalışma konusu olarak sosyolojinin ilgisini çekmesinin 1980’lere denk gelmesini o dönemi hazırlayan sosyo- politik ve bilimsel gelişmelerinden hareketle çözümlenmek gereklidir.

Beden sosyolojisi ile ilgili literatüre bakıldığında; özellikle medya, toplumsal cinsiyet çalışmaları, reklamcılık, sağlık sosyolojisi gibi alanlarda hatırı sayılır yayın ve tez çalışması dikkat çekmektedir. Bu anlamda Türkiye’deki çalışmalar incelendiğinde Çakı’nın da değindiği gibi (2011), beden sosyolojisini doğrudan tartışan yayınların azlığı da dikkatleri çeken başka bir durumdur. Bunun yanında alana olan ilginin artması, lisansüstü tezler başta olmak üzere çok çeşitli çalışmanın yapıldığını göstermektedir.

Sosyolojik perspektifle beden-toplum ilişkisini tartışan bu alandaki ilk çalışmalardan olan Emre Işık'ın (1998) kitabı meselenin kuramsal ve kavramsal boyutuyla derinlemesine incelendiği öncü bir çalışmadır. Ardından 2009 yılında özel sayı editörlüğünü Gönül Demez'in yaptığı, *Toplumbilim Dergisi* "Beden Sosyolojisi" özel sayısı ile ilgili çalışmalara katkı sunmuştur. Bu yayınları Kadir Canatan editörlüğünde, 2011'de yayınlanan ve disiplinlerarası niteliğiyle kuramsal ve sahadan örneklerle zengin içerikli ve kapsamlı *Beden Sosyolojisi* kitabı takip etmiştir. Ayrıca, özellikle estetik cerrahi ve yüz nakli, alanlarında fenomenolojik yaklaşımla yapılan çalışmalar (örneğin bakınız: Kara, 2013) alana önemli katkı sunmaktadır. Anılan bu çalışmalar önemli olmakla birlikte, değişen toplumsal yapıları anlamak açısından beden sosyolojisi alanında yeni çalışmalara olan ihtiyaç da ortadadır. Elinizdeki kitabın bu ihtiyaca bir nebze cevap verebileceğini umuyoruz.

2020 yılının ilk yarısı söz konusu olduğunda, tüm dünyayı etkileyen salgın hastalık sürecini de beden sosyolojisi açısından düşünmek gereklidir. Hızla yayılan hastalık tüm dünyada gündelik hayatı, sosyal ilişkileri, üretim süreçlerini, yaşam, ölüm ve beden algısını, bireyin kendisiyle ve diğeri ile olan ilişkisini derinden sorgulattı, dönüştürdü. Bu kitap yayına hazırlandığında henüz atlatılmayan ve devam eden salgın sürecinin etkileri gelecek yıllarda yapılacak çalışmalarla daha da netleşecektir. Ancak içinden geçtiğimiz sürece not düşmek gerektiğinde; distopyaları andıran sahnelerle insanların bu süreçte bedensel pratikler aracılığıyla hastalık sürecini deneyimlediğini söylemek abartı olmaz. Bir yandan gelişen teknolojiyle birlikte uzayan insan ömrü ve ölümsüzlük ideallerine karşın diğer yandan bir anda tüm dünyayı tehdit eden görünmez bir düşman ve öldürücü bir hastalık, yaşam, ölüm, yaşlılık, üretim- tüketim süreçlerinin algısını ciddi biçimde sarstı. Sokağa çıkma kısıtlaması sürecinde özgürlük, kapanma, mekân algısı gibi kavramların sorgulandığı, yeniden tanımlandığı durumlardan geçtik hep birlikte. Günlük rutinler sekteye uğradı. Bu süreçte gündeme gelen sokak ve diğerinin kirliliği ve bulaşıcı olma düşüncesinin yarattığı korku ve yalnızlaşma duygusunun, temizlik, hijyen, bedensel bakım süreçlerinin, gençlik, yaşlılık ve gelecek kavramlarının bu çerçevede beden sosyolojisi açısından yeniden tartışılması gereklidir. Ayrıca hastalığın bulaşıcı olması, hastalığa yakalananların takip ve kontrol edilmesi gerekliliğinden hareketle tüm dünyada mobil uygulamalarla, teknoloji aracılığıyla bir yandan toplum sağlığı korunmaya çalışılırken diğer yandan bedene iliştirilen aksesuarlar ve çeşitli platformların veri paylaşımı sonucunda tam bir izleme ve denetim toplumuna dönüşmenin yolu açıldı.

Bu olağanüstü ortamda, her birimiz bir yandan yukarıdaki sorgulamaları yaparken diğer yandan da kitabı oluşturacak bölümleri tamamlamaya çalışıyorduk. Bunların etkisiyle; disiplinlerarası ve güncel konuları tartışan, bir

çoğu alana dair; yeni ve ilginç bulguları içeren ve süreçten etkilenen yorumlar eşliğinde elinizdeki bu kitap vücut buldu.

Kitabı oluşturan çalışmalar tanımlandığında: Birinci grupta teknolojik gelişmelerin etkisiyle değişen gündelik yaşam ve beden üzerinden işleyen mikro iktidar ilişkilerini saha bilgileri eşliğinde tartışan makaleler bulunmaktadır. Gönül Demez, Meral Timurturkan, Bahar Özkan, Tuğçe Tunca'nın ortak çalışması olan ve *Gözetim, Beden ve Gündelik Hayat: Bir Cezalandırma Yöntemi Olarak Elektronik İzleme* başlıklı çalışma devam eden bir saha araştırmasının konuya ilişkin verilerinden hareketle, cezalandırma sistemi, beden ve teknoloji ilişkisini irdelemektedir. Bu gruptaki diğer çalışma ise: Sevda Ünal ve Mutlu Binark'ın birlikte kaleme aldıkları; *Çin'de Çevrimiçi Yönetim ve Mobil Platformlar Üzerinden Kurulan Bioiktidar* başlıklı çalışmadır. Bu bölümde de, mikro düzeyde işleyen biyoiktidar Çin örneği üzerinden tartışılmaktadır. Küresel politik ilişkilerden kaynaklanarak pek aşına olmadığımız Çin'de, mobil platformlar üzerinden gerçekleşen denetim ve kontrolün toplumsal boyutları, iletişim teknolojileri merkezinde çözümlenmektedir. Çalışmada, "Çin'de devletin platform kapitalizmi aracılığıyla beden üzerinde hakimiyet kurma pratikleri", Çin'in kendine özgü dinamikleri dikkate alınarak tartışılmaktadır.

Ceza ve toplumsal eşik mekânlarını yine saha çalışmasından hareketle tartışan Tuğçe Tunca; *Toplumsal Eşikteki Mekânlarda Cezanın Deneyimlenme Sürecinin Beden Üzerinden Görünümü* başlığıyla kitaba katkı sundu. Suçun deneyimlenme biçimine odaklanan Tunca, cezalandırma sistemleri içinde Denetimli Serbestlikteki hükümlülerin toplumsal geçiş aşamaları ve eşik mekânlarını beden sosyolojisiyle ilişkilendirerek tartışmaktadır.

İnci User, *Duyguların Tıbbileştirilmesi* başlığı altında; duygular sosyolojisinden hareketle duygu, beden ve toplum, toplumsal kurumlar ilişkisini tıbbileştirme kavramı çerçevesinde; eleştirel olarak tartışmakta ve beden ve duyguların toplumsal kurumların gereksinimlerine göre denetim ve disiplin altına alınıp, düzenlenme biçimlerine odaklanmaktadır.

Cem Kamözüt; *Bedenin Tamiri* başlığıyla, bedenin felsefi anlamlarına odaklanarak ve bilim tarihi perspektifiyle bedene dair tartışmalardan önemli bir kesit sunmaktadır. Düşünce ve bilim tarihindeki gelişmelerin toplumsal yapı ve düşünceye ilişkin dönüştürücü etkisi ile bireyin ve bedenin toplum karşısındaki karşılıklı konumlanışı makalede irdelenmektedir.

Beden sosyolojisi alanında önde gelen çalışmalarıyla bilinen David Le Breton'un *Şekil Bozukluğundan Yüz Nakline: Kimlik İçgörülerini*, başlıklı makalesini Damla Tanal Tatar Türkçeye kazandırdı. Makale, yüz kavramının bireysel ve toplumsal görünümünü ve felsefi anlamlarını kimlik kavramı odağında yüz nakli üzerinden irdelemektedir.

“Salgın” ve Metaforlarının Ürettiği Beden Politikaları ve Yeni Toplumsallıklar konusunu Meral Timurturkan tartışmaya açmaktadır. Tarih boyunca yaşanan salgın hastalıklarına dair metaforlar aracılığıyla üretilen beden politikaları ve algısının yarattığı yeni toplumsallıkları sorguladığı çalışması, yaşanan döneme sosyolojik anlamda dahil olma çabası olarak tanımlanabilir. Ayrıca sosyal bilimcinin aynı zamanda dönemin tanığı ve tanımlayıcısı olma durumunu da yansıtmaktadır.

Cihan Ertan; *Beden, Pratik ve Anlam: Bir Cisimleşme Deneyimi Olarak Yoganın Toplumsal ve Bireysel Görünümleri*, başlıklı çalışmasında, sade yaşam ve içsel huzuru vadeden “Yoga” olgusunun piyasa ilişkilerine eklenme biçimi ve sürecini yine sahadan bulgularla tartışmaktadır. Sadelik, dinginlik ve içsel yolculuğu hedefleyen yoganın moda söylemler aracılığıyla yaygınlaşmasını sosyolojik perspektifle ele almaktadır. *Okul ve Asi Bedenler: Bir Yönetme Sanatı Olarak Tıbbileştirmenin Pratik İnşası* adlı çalışmasıyla Metin Cevzici; okul ve eğitim yaşamında standartlaştırma yoluyla uysal ve uyumlu bedenler hedefleyen sistemin asi ve farklı bedeni algılama ve tanımlama biçimini yine alan bulgularından hareketle tartışmaya açmaktadır.

Chris Shilling, beden sosyolojisi alanında önemli çalışmaları olan ve alanı geliştiren bir sosyal bilimci olarak, *Bedenin Eğitimi: Bedensel Sermaye ve Toplumsal Eşitsizliklerin Üretilmesi* başlığıyla konuya toplumsal eşitsizliklerin üretilmesi çerçevesinden bakmaktadır. Bu bölümde beden sosyolojisinin temel tartışmaların merkezinde yer alan, fiziksel sermayenin toplumsal olarak inşası ve bedensel sermayenin sınıfsal ve bireysel eşitsizliklerin yeniden üretimindeki konumu yer almaktadır.

Beden sosyolojisi üzerinde yazmaya devam etmekte olan Shilling’in bu alanda daha yakın tarihli ve daha spesifik çalışmaları da bulunmaktadır. Türkçeleştirmek için bu makaleyi seçmemizin nedeni; konuya bütünlüklü bakış açısıyla ve sosyolojideki temel tartışma noktalarını referans alarak, beden sosyolojisini, sosyolojinin çalışma alanına konumlandırma biçimidir. Makaleyi, Kadir Berk Türkçeleştirdi.

Rosi Braidotti’nin Düşüncesinde Beden Farklarının Açtığı Yaralar ve Yaşamların Birbirine Kavuşması Arzusu başlıklı bölümle, Nihan Bozok beden sosyolojisine feminist bir perspektiften yaklaşan ve bu alana önemli katkı sunan Rosi Braidotti düşüncesinden hareketle toplumsal cinsiyet odağında değerlendirme sunmaktadır. *Bedenin Eril Tarihi* başlığıyla Kadir Berk; yine toplumsal cinsiyet tartışmaları eşliğinde eril tahakkümü merkeze alarak; erkeklik çalışmalarına atıfla konuyu sorgulamaktadır. “Bedenin toplumsalda konumlanışının eril olması meselesini tarihsel anlatılar üzerinden dilbilimsel, bağlamsal ve sosyolojik açıdan yorumlamayı amaç”layan makale konuyu mikro iktidarın söylemsel inşasını

örnekleriyle açıklamaktadır. *Kimliğin Cisimleşme Mekânı Olarak Beden ve Spor Tartışmaları: Bourdieucu Bir Okuma*; başlığıyla Cihan Akkaya, Bourdieu sosyolojisinin bakış açısından toplumsal cinsiyet, sınıf ilişkileri ve kimlik oluşturmaya spor örneği ve toplumsal anlamda yaşam tarzları üzerinden tartışmaktadır. *Gıda, Beslenme, Yemek ve Beden Sosyolojisinin Kesişiminde Bazı Notlar* adlı çalışmasında Erhan Akarçay, beslenme pratikleri üzerinden sağlık, hastalık, sınıfsal ayrışma ve tüketim toplumu bağlamında insanlığın temel gereksinimi olan yeme, içmenin toplumsal anlamlarına beden sosyolojisi bakış açısıyla odaklanmaktadır.

Sanat ve beden, kimlik ve benlik ifadelerini merkeze alan Ebru Nalan Sülün; iki göçmen kadın sanatçının, vatanlarından uzakta yaşadıkları başka bir toplumdaki kendilerine ilişkin algularını sanat aracılığıyla kurmalarını örneklemektedir. Bu bölümün başlığı; *Sanatta Bedenin Görünümü: Shirin Neshat ve İpek Duben Örneği*'dir.

Kitaba katkı sunan tüm arkadaşlarıma, süreç boyunca tartıştığımız, fikir alışverişi yaptığımız konuya ilgi duyan dostlarımıza ve elbette ki kitap fikrinin olgunlaşmasında, deneyim, birikim ve sağduyularıyla süreci olgunlaştıran, Bağlam Yayınlarının dingin ortamını sağlayan tüm çalışanlarına, ayrıca teşekkür ederim. İstanbul'a her gittiğimde; İstiklal Caddesi'nin kaotik ve cezbedici havasından balıkçılar çarşısına dönüp sola kıvrılınca tarihi pasajın içinden iki kat merdiven çıkıp yayınevinin kapısından içeri girerek; yeni çıkan kitapları karıştırmak, sıradaki yayınlar ile ilgili malûmat almak ve en önemlisi, Dünya ve Türkiye'deki gelişmeleri ve akademik camiayı konuşmak, tartışmak da bu kitabın ortaya çıkmasının zeminini hazırladı.

Böylece elinizdeki kitap; dijital gözetim, sanat, spor, felsefe, toplumsal cinsiyet, eğitim, sağlık alanları ve mekân, kimlik, benlik kavramları kapsamında bedene odaklanan disiplinlerarası bir yayın olarak cisimlendi. Keyifli okumalar...

Kaynakça

- Canatan, K. (Ed). (2011) *Beden Sosyolojisi*, Açılım Kitap, İstanbul.
- Çakı, F. (2011) "Türk Sosyolojisinde Yeni Arayışlar: Beden Sosyolojisi Üzerine İlk Kitap Denemeleri", *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 2: (184-192)
- Demez, G. (Sayı Ed.) "*Beden Sosyolojisi Özel Sayısı*", *Toplumbilim Dergisi*, Sayı: 24, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 2009.
- Işık, E. (1998) *Beden ve Toplum Kuramı Öznenin Sosyolojisinden Bedenin Sosyolojisine*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul.
- Kara, Z. (2013) *Toplumla "Yüzleşme" Yüz Nakli Üzerine Fenomenolojik bir Çözümleme*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.